

SHAABAN ROBERT ÉLETMŰVE A SZUAHÉLI IRODALOMBAN

A szuahéli nyelv keletkezése időszámításunk első évezredére tehető. Az ezredforduló tájékára már egységesült, és arab eredetű írásbeliséggel rendelkezett. Ebből a korból származó írásos emlékei azonban nem maradtak fenn, illetve mindeddig nem kerültek napvilágra. A legkorábbi időszakról tájékoztató szuahéli nyelvű források 18. századi másolatokban hozzáférhetőek a kelet-afrikai gyűjteményekben, illetve többekévesbő feldolgozott formában a különböző európai afrikánisztikai központok mőhelyeiben és szakirodalmában. Alapos filológiai elemzésük batoríthat bennünket arra, hogy keletkezésüket a 12–13. századra tegyük.

Ezeknek a dokumentumoknak azonban kevés közük van a mai értelemben vett szépirodalomhoz. Túlnyomórészt történelmi adattárak, uralkodó dinasztiák genealógiáit taglalják és értelmezik.¹ Nyelvezetük

¹ Vö. pl.: *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen an der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin*, Jahrgang XXXI; Dritte Abteilung: Afrikanische Studien, Berlin, 1928, Red.: D. Westermann – M. Heepe.

A régi szuahéli irodalom jellegéről, forrásairól és a velük kapcsolatos etnokulturális jelenségekről az alábbi szovjet afrikánisztikai munkákból nyerhetjük a legátfogóbb képet:

Miszjugin, V. M.: Szuahilijszkaja hronyika szrednyevokovogo goszudarsztva Pate, *Africana* VI, Nauka, Moszkva – Leningrád, 1966, 52–83. old. (A középkori Pate állam szuahéli krónikája.)

Miszjugin, V. M.: Zamecsanyija k sztaroszuahilijszkoj pizsmennosztyi, *Africana* VIII., Nauka, Leningrád, 1971, 100–115. old. (Megjegyzések a régi szuahéli írásbeliség kapcsán)

Miszjugin, V. M.: Szocialnoje szogyerzsanyije legendi o Liongo Fumo, *Africana* IX., Nauka, Leningrád, 1972, 17–23. old. (Liongo Fumo legendájának szociális tartalma.)

Miszjugin, V. M.: Zametki o nazvanyijah szuahilijszkih gorodov v hronyike Pate, *Africana* IX., Nauka, Leningrád, 1972, 51–58. old. (Megjegyzések a „Pate krónikában” előforduló szuahéli városnevekről.)

Miszjugin, V. M.: Mifi i etnoszocialnaja isztorija, *Africana* XIV., Nauka, Leningrád, 1984, 48–61. old. (Mítoszok és az etnoszociális történelem.)

Olderogge, D. A.: Ob izucsenyii eposza narodov Afriki (Szovremennoje szosztjojanijje), *Africana* IX., Nauka, Leningrád, 1972, 3–16. old. (Az afrikai népek eposzáinak tanulmányozásáról. A jelenlegi helyzet.)

Plotkin, V. I.: Avtobiografija Tippu Tipu (szuahilijszkij dokument XIX. v. kak etnograficseszki izstocsnik), *Africana* X., Nauka, Leningrád, 1975, 98–109. old. (Tippu Tip önéletrajza. Egy 19. századi szuahéli dokumentum, mint néprajzi forrás.)

Tolmacseva, M. A.: Normi naszledovanyija goszudarsztvennoj vlasztyi u zindzsej, *Africana* IX., Nauka, Leningrád, 1972, 59–64. old. (Az államhatalom öröklésének normái a zindzseknél.)

Velgusz, V.: O szrednyevokovih kitajszkih izvesztyijah ob Afrike i nyekotorih voproszah ih izucsenyija, *Africana* VI., Nauka, Leningrád, 1966, 84–103. old. (Az Afrikáról szóló középkori kínai forrásokról és kutatásuk néhány kérdéséről.)

fejlettsége és bizonyos stiláris sajátosságai alapján azonban arra következtethetünk, hogy a korszak szuahéli városállamainak mind társadalmi fejlettségi szintje, mind kulturális életének gazdagsága megfelelő talajt biztosíthatott valamely kezdetleges szépirodalmi gyakorlat megszületéséhez is.

Maga a szuahéli nyelv (kiswahili) a bantu nyelvcsalád és egyben egész Fekete-Afrika jelenleg legnagyobb nyelve. Kikristályosodása időszámításunk kezdete táján indult meg, első virágzását a 12–13. századra érte el. Ekkor már bizonyíthatóan rendelkezett (arab eredetű) írásbeliséggel, s föltehetőleg valamelyes irodalmi hagyományokkal is. Ebben az időben, s lényegében a 18–19. század fordulójáig csak a kelet-afrikai partvidéken kialakult városállamokban volt kizárólagos (időnként megosztva szerepét az arabbal vagy a portugállal).

Máig nyomon követhető szépirodalmi hagyományai a 18. század első felében kezdtek kibontakozni, s hosszabb–rövidebb megtorpanások és visszaesések után csupán századunk második felében futották ki végső formájukat, és emelkedett a szuahéli nyelvű szépirodalom a fejlett kultúrájú és nagy történelmi múltú népek irodalmainak méltó társává. Ma már minden írásos műfajra találhatunk benne példát, tekintélyes könyvkiadási háttérrel és egyéb publikációs lehetőséggel rendelkezik.

A mintegy 50 milliónyi szuahéli nyelven beszélő, illetve ezt legalábbis megértő ember számára ez az irodalom nyújtja a legfőbb szellemi táplálékot – elsősorban Tanzániában (ahol államnyelv a szuahéli), Kenyában (hivatalos nyelv), valamint a szomszédos országokban: Uganda, Rwanda, Burundi, Malawi, Mozambik, Zambia, Zaire. Híveinek és ismerőinek száma Fekete-Afrika–szerte gyorsan terjed, még más családokhoz tartozó nyelveket beszélő népek körében is.

Irodalom szuahéli nyelven

A szuahéli nyelvű szépirodalom nagyon erős szálakkal kötődik a népköltészethez, a hagyományos kelet-afrikai szellemi kultúrához. Első ránk maradt példái minden bizonnyal valóban folklóralkotások. Keletkezésük körülményei azonban annyira sajátosak, hogy mai tudásunkkal roppant nehéz, sokszor lehetetlen megvonni a határt a szerzői művek és a folklór között. A középkorban a társadalom legfelső rétegeiben

Velgusz, V.: Sztrani Mo-liny i Bo-sza-lo (Lao-bo-sza) v srednyevekovich kitajszkij isztocsnyikah ob Afrike, In: *Africana* VI., Nauka, Leningrád, 1966, 84–103. old. (Mo-liny és Bosza-lo (Lao-bo-sza) országok az Afrikáról szóló középkori kínai forrásokban.)

Velgusz, V.: Marsrut plavanyij iz Vosztocsnoj Afriki v Perszidszkij zaliv v VIII v, *Africana* VII, Nauka, Leningrád, 1969, 109–126. old. (A Kelet-Afrikából a Perzsa-öbölbe vezető tengeri útvonal a 8. században.)

Zsukov, A. A.: Iz obrazcov sztaroszuahilijszkoj lityeraturi, *Africana* X., Nauka, Leningrád, 1975, 110–116. old. (Mutatványok a régi szuahéli irodalomból.)

is elenyésző volt az írástudók száma, az alávetett, félrabszolga tömegek pedig teljesen írástudatlanok voltak. Mégis kölcsönösen kiegészítették egymás kultúráját: A felsőbb rétegek vallási, társadalmi és műveltségi normái, elemei folklorizálódtak, másrészt viszont maguk is számtalan elemet, kulturális és nyelvi értéket merítettek az alsóbb néposztályok életerős folklórijából.²

Az alsó és a felső néprétegben más-más módon érvényesültek az irodalmi hagyományok. Az uralkodó rétegekben a hivatás szintjén specializálódtak és jelentős társadalmi megbecsülésnek örvendhettek az írnokok, akik az esetek többségében írók és költők is voltak. Az alárendelt rétegek életében pedig vándorló énekesek (*malenga*) töltötték be a kulturális–irodalmi hagyományok továbbvitelének és továbbfejlesztésének feladatát.

Mivel a szuahéli városállamok az Indiai-óceán partvidékén helyezkedtek el, és sohasem törekedtek a kontinentális területek szélesebb körű politikai meghódoltatására – és gazdasági alárendelésére –, kulturális befolyásuk is viszonylag lassan terjedt és mérsékelten érvényesült. Másrészt a társadalmilag kétségtelenül magasabb fejlettségi szinten álló városok a maguk módján modellként állottak a szomszédságukban levő és velük kereskedelmi kapcsolatokat fenntartó törzsi települések előtt. A két településtípus között állandó migráció zajlott. A belső vidékekről egyének, családok és nagyobb csoportok telepedtek a parti városokba, azok peremére vagy közelébe, sajátos átmeneti kultúrájú agglomerációt hozva létre azok körül. Sokkal kisebb mértékben, de megfigyelhető volt a városokból a belterületek felé irányuló szórványos kiáramlás is. Ez utóbbi szökött rabszolgákból, „kint” megtelepedett kereskedőkből és – a legtrikább eset – politikai száműzöttekből állt.³

Az Indiai-óceán északi térségének csaknem egészére kiterjedő és azt keresztül-kasul behálózó kereskedelmi kapcsolatrendszer, a rá támaszkodó és jórészt belőle élő szuahéli társadalom és kultúra a 15–16. század fordulójára érte el középkori fejlődésének csúcspontját. Már több évszázados – igaz, a széles néptömegeket alig érintő – írásbeliséggel és kibontakozóban levő irodalmi hagyományokkal rendelkezett.

Az ebben a korban gyors ütemben terjeszkedő portugál gyarmati hatalom a 16. század első felében azonban megvetette a lábát Kelet-Afrika és az indiai szubkontinens nyugati partvidékén, ezzel hosszú időre megállítva, sőt bizonyos mértékig visszavetve a szuahéli kultúra fejlődését. A portugálok – jórészt a már meglévő városiasodott településekre támaszkodva – helyőrségeket telepítettek és erődöket építettek a partvidékre, hogy így is biztosítsák az Indiai-óceán térségében való

² Vö.: A. A. Zsukov – V. M. Miszjugin: A szuahéli irodalomról (O szuahilijszkoi literature) c. tanulmányának bevezetőjét, in: Olderogge, D. A. (szerk.): *Afrika népeinek folklórija és irodalma*.

³ Ez lehetett a sorsa pl. a legendás Liongo Fumonak is. Vö.: Knappert: *Epic Poetry...* 142–168. old; uő.: *Four Centuries...* 70–71. old.

kereskedelmi hajózásuk biztonságát. A szuahéliekhez hasonlóan ezen a partszakaszon ők sem hatoltak be a szárazföld belsejébe.⁴

A tulajdonképpeni kelet-afrikai partvidéken – a mai Szomália és Mozambik közötti szakaszon – azonban nem volt hosszú életű a portugál gyarmati uralom. A rabszolga-kereskedelem virágkorában a figyelem inkább a legnagyobb számú rabszolgát felvevő piac, Észak- és Dél-Amerika felé irányult, s ebből a szempontból Kelet-Afrikának a kontinens nyugati területeivel és partvidékével szemben elenyésző szerep jutott. A kelet-afrikai portugál telepek tehát fokozatosan hanyatlani kezdtek, majd – az ománi szultánság erőteljes nyomására – teljesen el is tűntek a történelem süllyesztőjében. Komolyabb gazdasági jelentőséggel sohasem rendelkeztek, stratégiai-katonai fontosságuk pedig szinte teljesen megszűnt a szuahéli városállamokat Arábiával és Indiával összekapcsoló, fentebb említett, kereskedelmi rendszer felszámolódását követően.

Ennek következtében sajátos „légüres tér” alakult ki, amelynek szívó hatására fokozódott az arabok, perzsák és indiaiak beáramlása Kelet-Afrikába. Utóbbiak közül az arabok befolyása bizonyult a legerősebbnek. A portugál gyarmati uralom által meggyengített és szétzilált szuahéli városokra rátelepedve sajátos társadalmi szupersztrátumot hoztak létre a térség eredeti lakossága fölött. Ezt az időszakot (17–18. század) tekinthetjük a kelet-afrikai arab beáramlás második, erőteljesebb korszakának. A helyi népesség és kultúrája azonban nem vált a bevándorlók társadalmának szubsztrátumává. A két elem, egymásra sokrétű hatást gyakorolva, laza egységet alkotó, sajátosan kétpólusú kultúrát hozott létre. E két pólus között állandóan vibrált a feszültség, szakadatlanul zajlott a műveltségi, vallási, s ezeken belül az irodalmi elemek, értékek, motívumok stb. cseréje.

A partvidék népessége számottevő mértékben iszlamizálódott, és ott az iszlám pedig ugyanakkor specifikus kelet-afrikai–szuahéli színezetet öltött. Magába olvasztotta a helyi vallási hiedelmek egyes elemeit, és kiegészült a kereszténység portugálok által oda juttatott – sokkal kisebb mérvű – befolyásával is.

Ezen a talajon (a 17. század végétől nyomon követhetően) szintén ketős: arab–szuahéli nyelvi kultúra, s a következő lépésként irodalom bontakozott ki.⁵ Az arab nyelvű irodalom alapvetően a muzulmán monda- és legendakörből táplálkozott, de számos esetben magába ötvözött bizonyos tipikusan afrikai folklór elemeket is. Ez utóbbi jelenségnek két eltérő változatát különböztethetjük meg: egyrészt az bantu szóbeli kultúra elemei valóban összefonódtak, szervesen összeépültek az iszlámból sar-

⁴ Később ugyan és korlátozott mértékben, de bekövetkezett a portugálok szárazföldi terjeszkedése is DK- és DNy-Afrikában, a mai Mozambik és Angola területén. Oka K-en főleg a zimbabwei és a Monomopata magaskultúra aranylélőhelyeinek ellenőrzésére irányuló törekvésben rejlett.

⁵ Vö. pl.: Knappert: *Four Centuries... The XVII-th c., The Birth of Swahili Poetry*, 67. és k. old.

jadzó irodalmi művek alapszövevével, másrészt afféle idegen eredetű zárványokként elkülönültek azokon belül. Vonatkozik ez a jelenség a hasonló alapmotívumokat feldolgozó, kezdetben jórészt fordított, később azonban önálló alkotásokban jelentkező, de a költőien megmunkált vallási–történeti legenda műfaji kereteit még szét nem feszítő szuahéli nyelvű irodalom legtöbb alkotására is.

Az e körhöz tartozó művek nem tekinthetők tisztán folklóralkotásoknak, bár szerzőik ismeretlenek. Kétségtelennek tűnik azonban, hogy a szuahéli társadalomban kialakuló – rendszerint kétnyelvű (arab–szuahéli) – szellemi elit képviselőinek tolla alól kerültek ki. Ily módon tehát anonim szerzők munkáinak tekinthetők. (Merész párhuzam, de nem lehetetlen, hogy e művek alkotói hasonló okokból hallgatták el nevüket, mint a középkori európai geszta- és krónikaíró keresztény szerzetesek.) Mivel azonban e művek számos másolási cikluson keresztül, néha egyenesen szájhagyományozás útján maradtak fenn, lehetséges, hogy eredeti megalkotóik nevei egyszerűen elvesztek az idők során. Ezt a jelenséget azonban mégsem tekinthetjük a folklorizálódás folyamatához tartozónak, lévén a szövegek és másolt variánsaik egyöntetűek, kevés jegyét viselik a variálódásnak. Más a helyzet a valódi népköltéssel, amelynek anyagában már csak mintegy kölcsönvett motívumokként szerepelnek ezeknek az írásoknak a töredékei. Láthatjuk tehát, hogy dialektikus körforgás figyelhető meg egyrészt a szuahéli és arab nyelvű, másrészt a szerzői és az orális irodalmi alkotások részleteinek, motívumainak, sőt megszületésük módjának vonatkozásában egyaránt.

A konkrét szerzők nevéhez kapcsolható szépirodalmi alkotások kora csak a 18. század derekán kezdődik el. Ez az az időszak, amikor a különböző kisebb–nagyobb uralkodói udvarokban, arisztokraták házáinál működő írnok–költők valódi irodalmi öntudatra ébrednek, és nevükkel jelzik alkotásaikat.

Az első jelentős szuahéli költő, akinek művei és életrajzi adatai (igaz, későbbi lejegyzésekben) ránk maradtak, *Muyaka bin Hadzsi al-Hasszáni* (1776–1837) gazdag mombasai kereskedő volt. Ő már teljes személyes függetlenséget élvezett, nem volt udvari költőnek tekinthető. Az udvari költők (*malenga*) egyébként szintén lazán kötődtek egy-egy helyhez vagy uralkodóhoz, gyakran változtatták lakóhelyüket, és lényegében a törzsi társadalomban jellemző vándorénekesek tevékenységét folytatták megváltozott szociális körülmények között. Mint (rendszerint) írástudók, általában tekintélyes embereknek számítottak.

Muyaka után számos költő következett, akiknek munkái csak részben azonosíthatók, életrajzi adataik is hiányosabbak jeles elődjükéinél. Ebből az irodalmi anyagból kiemelkedik egy sajátos alkotás: *Mwana Kupona Éneke* (Utendi wa Mwana Kupona).⁶ Különleges értékét az ad-

⁶ A korai szuahéli irodalom kibontakozásával kapcsolatban vö. pl.: Knappert: *Four Centuries...* 66–101. old.; Abdulaziz: *Muyaka...* 48–105. old.; Zsukov: *Szuahéli kultúra, nyelv...* 97–102. old.

ja meg, hogy szerzője nő, ami ebben a korban ritka, ha nem is egyedülálló jelenségnek számított a szuahéli irodalomban. Ez a munka, amely a 19. század közepén keletkezett, az „intelmek” műfajába sorolható. Ilyen minőségében szorosan kapcsolódik a didaktikus célzatú, a törzsi társadalomban elterjedt folklóralkotásokhoz. Egy idősebb asszony foglalja össze benne serdült lánya számára a társadalom által támasztott gyakorlati életviteli követelményeket és erkölcsi normákat.

A szerzői szépirodalom iránti igény más példákon keresztül is érzékelhető a szuahéli kultúrán belül. Az egyik legérdekesebb és legtöbb vitát kiváltott jelenség ezzel kapcsolatban Liongo Fumo – valószínűleg a középkorig visszanyúló – legendája körül keletkezett epikai ciklus.⁷ A ciklushoz tartozó számos költeményről elterjedt Kelet-Afrikában az a vélemény, amit néhány mai kutató is elfogad,⁸ hogy azok szerzője maga a hős, Liongo volt. Az önmaga tetteit megéneklő és dicsőítő költemények műfaja egyébként különösen elterjedt Kelet- és Délkelet-Afrikában.

Amikor a múlt század második felében elkezdődött, majd a századfordulón kiteljesedett Afrika második európai gyarmatosításának folyamata, eleinte a szuahéli kultúra további fejlődése is csorbát szenvedett. A gyarmatosítással együtt jelentkező gazdasági, társadalmi, politikai problémák mellett kibontakozott Kelet-Afrikában az írásbeliség válsága. A helyi intelligencián belül erős stresszhatást keltett a megszokott arab írásjelek alkalmazásáról a latin alapú írásra való kényszerű áttérés, ami lényegében évek alatt lezajlott. Az arab írás ismerete (és vele együtt, sajnos, jórészt az így rögzített irodalmi művek is) fokozatosan devalválódtak, tekintélyes hányadukban meg is semmisültek. A régi szuahéli irodalom testén tátongó legfájdalmasabb sebek éppen ebből az időszakból származnak.

Újabb, csaknem meddő évtizedeknek kellett eltelniük, mire fokról fokra újra fölelevenedtek a szuahéli szépirodalmi hagyományok, megjelentek a szintéren az új alkotó nemzedékek képviselői, illetve azok munkái. Emellett nemcsak az irodalmi élet, hanem maguk az egyes szerzők és alkotások színvonala is érezhetően visszaesett. Több nemzedékre megszakadt ugyanis az irodalmi kontinuitás, a hagyományok egy része megsemmisült, más részük leértékelődött, az iszlámra támaszkodó iskolarendszer a perifériákra szorult, a helyét elfoglaló új (jórészt keresztény missziós) iskolák pedig még nem, vagy csak alig alakultak ki.

Ennek az időszaknak a vége felé egy új, nyugalmasabb, bár még a gyarmatosítás által meghatározott korszak kezdetén jelentkezett. Kelet-Afrika kulturális és (főleg) irodalmi életének egyik legnagyobb alakja, a szó szoros értelmében úttörője, a kishivatalnokból irodalmi klaszszikussá érett költő, író és esszéista: Shaaban Robert.

⁷ Vö.: Knappert, Zsukov, Miszjugin irodalomjegyzékben jelzett munkáit.

⁸ Vö.: Knappert: *Four Centuries...* 68–74. old.

Shaaban Robert származása és élete

A Tanga-i kerülethez tartozó kis észak-tanzániai (akkor tanganyikai) faluban, Vibambaniban született Robert fia Shaaban (Shaaban bin Robert) 1909. január elsején.

Az író apai részről *zigua*, anyai oldalról pedig *digo* származású. Shaaban Robert családjának eredete és összetétele tehát a maga módján a szuahéli nép kialakulásának is illusztrációjaként értelmezhető. A különböző törzsi háttérű elődök a partvidéken meglevő nagyobb anyagi és érvényesülési lehetőségek vonzására költöztek először a város közepébe, majd telepedtek le magában a városban. Törzsi-nemzetségi talajukból kiszakadtak, kötődésük eredeti kultúrájukhoz és népükhöz fokozatosan másodlagossá, formálissá vált. A szülők már teljesen asszimilálódtak a szuahéli nemzetbe és kultúrába. Az író tehát már a szuahéli nép (nemzet) tagjaként született.

Nagyon hasonló módon alakultak a család vallási kötődései is. Az apai ág két nemzedék leforgása alatt teljes mértékben iszlamizálódott, míg az anya családjának tagjai nagyrészt kitartottak őseik animisztikus (iszlám szempontból is pogány) vallási képzetek mellett. A családon belül ez a világszemléleti, tudati kettősség, s az egyes családtagok ebből fakadó műveltségi (szint)különbségei a későbbiek során számos személyes konfliktushoz vezettek. Az író szülei fiuk megszületése után rövid idővel fel is bontották házasságukat.

Miután 1922 és 1926 között Dar es Salaamban elvégezte az afrikaiak számára létesített gyarmati középiskolát, pályázat útján (11 jelölt közül egyedül) hivatalnoki álláshoz jutott Pangani város vámhivatalában. Itt 18 évet szolgált, majd Tanga tartomány földhivatalához került, és végül a tanganyikai állategészségügyi szolgálatnál dolgozott néhány évet. Jól végzett, lelkiismeretes munkája révén bizonyos tekintélyre tett szert, de el kell viselnie az afrikai kishivatalnokot sújtó minden erkölcsi és anyagi megpróbáltatást. Életének erről a szakaszáról magas érzelmi töltésű, lírai hangvételű részleteket sző *Életem* (Maisha yangu) című, önéletrajzi ihletésű első komolyabb, nyomtatásban is megjelent munkájába.

Ebben, az először 1949-ben publikált művében már éretten, erkölcsi, politikai és ideológiai nézeteinek teljes vértetében áll előttünk az író. Irodalmi pályafutásának kezdetéről így vall önéletrajzában:

„1932-ben kezdtem el verseket írni.

Elég sok rövidebb-hosszabb költeményt írtam, különféle jelentéktelen eseményeknek szenteltem őket. Egyik-másik az olvasók kezéhez is eljutott, de nem aratott különösebb sikert. Amikor azonban 1939-ben Adolf Hitler kirobbantotta a háborút, nem húzódhattam félre, és nem hallgathattam. A költészet olyan művészet, olyan képesség, amely helytállóan és teljességében tükrözhet valamely eseményt, történetet vagy jelenséget. Az eseménynek viszont vonatkozni kell minden emberre a világon. Ilyen jelenség lett most a második világ-

háború, amelyre, úgy érztem, reagálnom kell a magam módján, és ebben nem éreztem magamat egyedül. Minden ember boldogsága az én örömöm is, szenvedésük pedig az én szenvedésemmé vált.”⁹

Saját személyes élményei és az általa átélt történelmi–társadalmi megpróbáltatások nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy érett éveire Shaaban Robert kialakította sajátos, utópisztikus felhangokkal motivált élet- és társadalomfilozófiáját. Életművében az egyszerű, az emberi életvitel erkölcsi normáit meghatározni kívánó rövidebb lírai költemények helyét fokozatosan nagyobb lélegzetű, filozofikus hangvételű prózai alkotások foglalták el. Eszmei tartalmuk és normateremtő szándékuk szerint ezek a művek mintegy zárt ciklust alkotnak, az egyes írások műfaji sajátosságai azonban olyanok, hogy a hagyományos (európai) értelemben nem sorolhatjuk őket fenntartások nélkül a regényirodalom kategóriarendszerébe.

E művek keletkezésének korábbi szakaszában az író még erős, szerves, elszakíthatatlan szálakkal fűződött a kelet-afrikai orális irodalom hagyományaihoz. Ebből az időből származó alkotásai egyenesen népmesei ihletésűek. A kerettörténetek mind stílárisan, mind etikai–eszmei mondanivalójukat tekintve epikus hangvételű, a szuahéli folklór hagyományaihoz képest hosszúra nyújtott, sztereotip, de pezsgően, életszerűen ábrázolt, fordulatokban gazdag tanmesék. Ugyanakkor jól érződik, hogy megírásuk idején Shaaban Robert már széles körű világirodalmi ismeretekkel rendelkezett, amelyekre tudatosan támaszkodott művei szerkezeti felépítésének kialakításakor és mondanivalójuk megfogalmazásában is.

E korszakából három művet szeretnék itt megemlíteni és vázlatosan ismertetni: 1. *Adili na Nduguze*; 2. *Kusadikika*; 3. *Kufikirika*.¹⁰

1. *Adili és testvéreinek* története még a gyarmati korszakban, a Tanganyika politikai függetlenségének elnyeréséért folytatott küzdelem idején keletkezett. Esztétikai, szépirodalmi értékein túlmenően fontos politikai jelentőségét R. Arnold így fogalmazta meg:

„Fölvilágosító törekvése, művészi tehetsége és fölényes nyelvismerete az emberek tanítására, megjavítására, az erkölcsi-etikai normák elfogadtatására irányul – igaz, viszonylag elvont módon –, mindez mégis elválaszthatatlan része a humanizmusnak, magának az embernek, mint társadalmi lénynek. Ez a gondolatrendszer sajátosan kifejeződik a TANU ideológiájában és kiemelkedő módon Julius Nyerere megnyilatkozásaiban. Véleményünk szerint szoros összefüggés áll fenn Shaaban embereszménye, az erkölcsi–etikai normákról alkotott, valamint társadalomfogalma között. Munkáiban mindez fokozatosan ki-

⁹ Shaaban Robert: *Maisha Yangu*, 13. fejezet, 1. bek. (ford.: F. N. G.)

¹⁰ *Adili na nduguze* (Adili és testvérei), 1952, London, Macmillan; *Kusadikika* (A hit országa), 1951, Dar es Salaam, Nelson; *Kufikirika* (A tudat országa), 1967, Nairobi, Oxford University Press. A két fantázia-országnév nehezen fordítható. Igei alapjuk: -sadiki 'hisz', -fikiri 'gondol'.

bontakozik, és szorosan kapcsolódik a tanzániai nemzeti felszabadító mozgalom eszméihez, természetesen különböző intenzitású politikai megfogalmazásban. Végeredményben azonban teljes összhangban van eredeti kibontakozásának szellemével, a szocializmus és az önellátás koncepcióját első ízben meghirdető 'Arushai nyilatkozat'-ban,¹¹ ahol teljes egyértelműséggel megfogalmazódik.¹²

Adili és testvéreinek példája tehát nem csupán a mindenkori olvasó számára szolgál értékes tanulságokkal, hanem az író szándéka – és, mint láthattuk, a történelmi valóság – szerint is a társadalom egészének és vezetésének kínál mélységesen humánus fejlődési alternatívát.

2. *Kusadikika* 'A hit országa' a fantázia birodalmában lebeg, valahol ég és föld között, és sorsával, gondjaival intelműl szolgál a földön élő, hasonló bajokkal küszködő emberiségnek. Ebben a jelenben ábrázolt fantázia-országban a hibákkal és gyarlósággal terhes múlt és az eszményített jövő jelképes erői ütköznek össze. Az uralkodó környezetét azok a begyepesedett gondolkodású, sokszor rosszindulatú és korlátolt, de nagy hatalommal rendelkező udvaroncok alkotják, akikkel könnyen megtalálhatja az olvasó a párhuzamot a konzervatív, halódó, de annál erőszakosabb és igazságtalanabb gyarmati rendszer vezető figuráival. Az uralkodó gondolkodási elemeit leleplező ábrázolás segítségével helyezi az élesen bírált állammodellel szembe az író saját elképzelését az ideális emberi közösségről és annak működési elveiről. Utóbbiban a globális reformok következetes megvalósításán keresztül kibontakozó, irányított és mérsékelt forradalom eszméje és gyakorlata uralkodik. Belső ellentmondásosságában azonban megjelenik Shaaban Robert társadalom-eszményének kiforratlansága is. A világ (elsősorban Európa) nagy horderejű forradalmi mozgalmainak tanulságait kissé egyoldalúan vonja le. A francia forradalom jelszavaiban megfogalmazódott polgári törekvések etikai következményeiért lelkesedik, kiegészítve azokat bizonyos emocionális igényekkel: a mindenki boldogságára, abszolút igazságosságra és az emberek közötti teljes megértésre való törekvéssel. A tökéletes társadalom középpontjában azonban szerinte még mindig egy mitikus tisztelettel övezett, eszményi uralkodónak vagy vezéregyéniségnek kell állnia.

E végső soron anakronisztikus monarchia képzete ugyanakkor nehezen egyeztethető össze azzal a szocializmus-koncepcióval, amelyet egyrészt az oroszországi októberi forradalomról szerzett ismereteiből és a kelet-afrikai felszabadító mozgalmak ideológiáiból, szocializmusról alkotott elnagyolt elképzeléséből épít fel magának. A tökéletesnek tekintett vezéregyéniség mögött felsorakozó, kikezdhethetlen erkölcsű em-

¹¹ Vö.: *Utekelezaji wa Azimio la Arusha* '(Az „Arushai Nyilatkozat” megvalósítása) – J. K. Nyerere beszéde a TANU nagygyűlésén, Mwanza, 1967. október 16., A Hírközlési és Propagandaminisztérium (Wizara ya Habari na Utalii) kiadványa, Dar es Salaam, 1967.

¹² Vö.: Rainer, A.: *Afrikanische Literatur...* 52. old. (ford.: F. N. G.)

berekből és a közöttük meglevő konfliktusmentes kapcsolatokról felépülő, lényegében osztály nélküli társadalom – bármily vonzó legyen is a róla kialakított kép – meg kell, hogy maradjon az utópiák világában. Shaaban Robert nyilvánvalóan átérezte a valóság, a lehetőségek és a *Kusadikika* tökélye felé vezető szivárványos, sima út lehetetlensége között feszülő ellentmondásokat. Meglátszik ez művének stílusán, hangvételén, egyszóval irodalmi értékein is. Jóval fellengzősebben és homályosabban fogalmaz itt, mint legtöbb írásában. Jóval nehezkesebb, helyenként érdekesebb olvasmány kerekedik ki a tolla alól ezúttal, mint pl. Adili és testvérei történetének, vagy későbbi, szintén szociális ihletésű regényeinek esetében.

3. *Kufikirika* (A gondolatok /gondolkodás vagy tudat?/ országa)¹³ című írása csak halála után öt évvel, 1967-ben jelenhetett meg először, már a független Tanzánia kulturális kormányzatának jóvoltából, holott az író már 1946-ban elkészült vele. Föltételezhetjük ugyanakkor, hogy élete hátralevő 15–16 évében még nemegyszer elővette, sokat csiszolt, javított, igazított rajta. Kitűnik ez az írás kivételesen gördülékeny szövegéből, az előadás szinte töretlen hömpölygéséből, sőt néhány olyan mozzanatából is, amelyek csak a függetlenség elnyerését követő évek eseményeinek hatására kerülhettek kiadásra.¹⁴

Kufikirika ugyancsak a fantázia országa. Benne a hagyományos szuahéli (esetenként a szélesebb értelemben vett kelet-afrikai) társadalom idealizált modelljét állítja szembe a szerző egy zűrzavaros, átmeneti vagy eleve zsákutcát jelentő fejlődési iránnyal. Alakjai népmesék hőseire emlékeztetnek: tulajdonságaik állandóak és markánsak, szinte végletesek. Hőseiben a fekete és a fehér, a jó és a rossz, a józan biztonság és a hebehurgya kapkodás áll szemben egymással. A szövegen, az író által visszatérően használt nyelvi eszközökön, azok szerepén szinte kitapinthatóan érződik a klasszikus szuahéli epika hatása. Megírása arra az időszakra tehető, amikor szerzője fokozatosan eltávolodott a verseléstől – bár igazán sohasem hagyott föl vele –, és inkább prózai formában igyekezett megfogalmazni egyre árnyaltabbá váló, a líra és az epika kötött kereteit már nehezen tűrő gondolatait.

A statikus társadalomkép azonban végül is a helyi félfudális, félig szabad kereskedő elemekből tevődik össze, mintegy azok újszerűbb, humanizált kombinációját idealizálja. Ennek lényege az emberekről való gondoskodás, alkalomadtán akár akaratukkal szemben is. Szélsőséges eseteiben mindezt a bölcsesség és a jóság „szelíd terrorjának” is nevezhetnénk. Némely vonatkozásában ezt a társadalomeszményt fedi a másfél–két évtizeddel későbbi tanzániai valóság. Nagyobb gyakorlati, po-

¹³ Vö.: a 10. sz. jegyzettel.

¹⁴ A szöveg ilyen sajátosságainak ismertetése elmélyültebb irodalomtörténeti elemzést igényel.

litikai–taktikai tapasztalat birtokában visszacsengenek ezek a gondolatok az ujamaa szocializmus társadalmi–politikai felépítményében is.

Jól példázzák e helyzet aktualitását Shaaban Robert saját sorai a Kufikirika első fejezetéből:

„A minisztereknek el kell terjeszteniök ezt a hírt. Kufikirika minden polgára tudja meg, hogy mindenki, aki ért a termékenységvarázsláshoz, eljöjjön az udvarba, és próbálja meg meggyógyítani az én bajomat és a királyné meddőségét. Mindenkinek megfizetünk a fáradozásáért. Akinek pedig sikerül meggyógyítania bennünket a királynéval együtt, az kétszer annyit vagy még többet kap mindenki másnál, sőt az élelmét is egész életére biztosítja Kufikirika kormánya. Azt akarom, hogy ez a hír a lehető leggyorsabban elterjedjen az egész országban. A főkincstárnok pedig kapjon megfelelő utasítást, hogy idejében kifizethesse a pénzt mindenkinek, aki megszolgált.”¹⁵

A „feudális” uralkodó itt vér szerinti utódlásáról kíván gondoskodni olyan módon, ami magában hordozza a tőkés pénzgazdálkodás, sőt az utópikus szocialista „társadalombiztosítás” bizonyos elemeit is. Az író társadalomeszménye itt jelképesen fejeződik ki.

Későbbi munkáiban ilyen elképzelései már jóval konkrétabb formákat öltenek. Azon művei közül, amelyekben programját és elveit családi–nemzeti környezetbe ágyazott konkrét személyek sorsának ábrázolásán keresztül fejezi ki, *Utubora mkulima*, valamint *Siku ya watenzi wote* című regényeit¹⁶ emelném ki rövid, vázlatos elemzés erejéig. Ez a két írás nagy lélegzetű, epikus lendületű munkáinak utolsó darabjai közé tartozik, az író életművének kiemelkedő magaslatain helyezkedik el. Sorsuk irodalompolitikai háttere még nem kellően föltárt, mindenesetre elgondolkodtató, hogy megjelenésükre csak Shaaban Robert halálát követően 6, illetve 7 évvel kerülhetett sor (1968-ban és 1969-ben).

Mint a shaabani életműben annyszor, Utubora esetében is beszélő névvel van dolgunk. (Szuahéli nyelven *mtu* = ember, → *utu* = emberiség; *bora* = jó, kiváló, innen Utubora: ’jólelkű, kiváló ember’.) Története az egyén, csaknem a meghasonlásig eljutott és a hagyományos életmódhoz való visszatérésben megnyugvást lelő ember sorsának körüljárása révén vezeti el az olvasót a mindenkori emberi pályafutás bizonyos értelemben idealizált általánosításának lehetőségéig. Utubora előtt az érvényesülésnek különböző „civilizált”, úgy is mondhatnánk polgári lehetőségei tárulnak fel. Ezek azonban végképp elidegenítenék népi–nemzeti talajától, háttérétől. A hős nem képes, de nem is akarja vállalni ezt a kihívást. Erősebb benne a hagyományokhoz, a szerinte (és az író szerint is) teljesebb értékű életvitelhez való kötődés. Hátat fordít az urbanizálódás csábításának, talán meg is retten a benne rejlő

¹⁵ Vö.: Shaaban Robert: *Kufikirika*, I. Mfalme, 14. old. (ford.: F. N. G.)

¹⁶ Vö.: Arnold, R. *Afrikanische Literatur...* 2.2., 2.2.1., 2.2.2., 66–80. old.

erkölcsi veszélyektől, és visszatér az ősforráshoz, a földhöz, amely elődei számtalan nemzedékének biztosította a szolid megélhetést és a mások számára is hasznos élet nyugalmát. Útja azonban korántsem sima: meg kell küzdenie az emberi kicsinyességgel, intrikákkal és rosszindulattal, hogy leküzdje környezetének megütközését és ellenállását, a sorsának szabad alakítására vállalkozó ember merészsége iránti korlátozott gyanakvást. A jószándékú ember önfeláldozó fáradozását az író megjutalmazza: Utubora elnyeri az anyagi jólétet és az emberi boldogságot.

Ne tűnjék erőltetettnek a fordított párhuzam Móricz Zsigmond boldog emberével. Joó György ugyan nem magyar Utubora, és a gazdálkodás becsületes egyszerűségéhez visszatérő szuahéli hivatalnok sorsa sem példázza a kevéssel megelégedő magyar zsellér-parasztét. Nyugalomuk, létük forrása azonban ugyanaz: a hagyomány és a szívvel-lélekkel megmunkált föld!¹⁷

A *Siku ya watenzi wote* című regény Shaaban Robert idealizált társadalomszemléletének talán legtisztább párlata. Benne az idegen eredetű, a helyi lakosságra ráerőltetett civilizáció zsákutcájában tévelygő és vergődő műveltebb és egyszerű emberek munkálnak ki, illetve találhatnak maguknak kiutat kevés reménnyel kecsegtető helyzetükből. Ayubu, a regény főhőse, aki kétségkívül a szerző alteregójának szerepét játssza, a nép jószándékú, bölcs és bizonyos tekintélynek is örvendő tanítója. Ő az, aki a többi szánakozó és jóindulatú, de nála tehetetlenebb ember tevékeny segítségére, vagy legalábbis passzív rokonszenvére támaszkodva megszervezi a sokszínű, csábító, de sok csapdát is rejtő és tulajdonképpen kegyetlenül elidegenedett urbánus környezet áldozatául esett szerencsétlenek megsegítését. Szellemi és anyagi erőit nem sajnálva elmegy szinte az önfeláldozás határáig, hogy jótékony-ságra épülő szervezete segítségével munkához és kenyérhez juttassa az elesetteket.

Közben saját életútján is buktatók és ígéretes lehetőségek váltogatják egymást. A hős magánéletébe is betolakodik a megvetett külső világ. Meg kell szabadulnia a benne is megbújó önzés minden maradványától, hogy elnyerhesse szerelmét és saját emberi boldogságát. A végkifejlet Shaaban Robert regényében idilli: a jó elnyeri méltó jutalmát, sőt még a rossz előtt sem zárul le visszavonhatatlanul a megjavulás útja.

A shaabani életműről már eddig is számos értékelő tanulmány, monográfia és bírálat jelent meg. Megítélése nem mentes az ellentmondásoktól. Sokan szemére vetik „utópizmusát” és „naivitását”, számon kérik rajta a magas világirodalmi normákat, a nyelvi, stiláris kifinomultságot, holott a szuahéli nyelven írók között ma is párjukat ritkítják azok, akik akár csak megközelíteni képesek Shaaban Robert nyelvi, irodalmi tökélyét.

¹⁷ A *Mkulimu* név jelentése a szuahéliben: 'földművelő'.

A Shaaban Robert életútját lezáró adatsor közlése előtt hadd tegyek itt még egy rövid, vázlatos antropológiai kitérőt. Nem szóltam még eddig az egyes regényeiben szereplő központi alakok és a hozzájuk tartozók közötti kapcsolatrendszeréről. S ezúttal nem az úgynevezett „emberi”, inkább a rokoni kapcsolatokra gondolok. Ezek taglalása ugyan inkább kulturális antropológiai tanulmánynak lehetne tárgya, a kínálkozó világirodalmi párhuzamok miatt mégis, itt is méltányosnak tartom szót ejteni róluk.

A középkori eredetű szuahéli krónikák egyik legfontosabb társadalomtörténeti tanulsága abban rejlik, hogy belőlük megismerhető a korabeli városállamok uralkodó dinasztiáinak öröklési rendje. Ennek lényege az, hogy a mindenkori hatalom és vagyon (s alacsonyabb szinten ez a szabály érvényesült az egyszerű nép körében is), nemzedékváltások alkalmával fivérek csoportjára, tulajdonképpen egy anya fiaira szállt, s e csoporton belül az idősebb testvérek adták tovább öccseiknek. A fiúk neveltetéséért főleg anyai nagybátyjuk (illetve azok csoportja), az *avunculus(ok)* volt(ak) felelős(ek). Ezen kívül mind a társadalmi piramis csúcán, mind pedig a szélesebb tömegek életében ismeretes volt a *sororatus* és a *leviratus* intézménye is. Ez a rendszer, amelyet a *ndugu szabályon* alapulónak nevezhetünk, mintegy az anyajogú és az apajogú öröklési rend nemzedékváltásának határán áll.

Föltétlen érdemes elgondolkodnunk rajta, mekkora szerepet játszott e jelenségek szerepcseréje az európai népek életében. Csak néhány kiragadott példát nézve: az ógörög kultúrában: Agamemnónt megöli öccse, elveszi annak feleségét és annak jogán – a régi rend értelmében – kezébe kerül a hatalom. Itt lép be az új, egyenes ági patriarchális leszármazási rend képviselője, Oresztész, akinek szemszögéből apja öccse nem csupán gyilkos, hanem trónbitorló is, s ebben az esetben ez a súlyosabb vétek. Neki kell igazságot tennie az új rend szellemében. Vagy: Hamlet atyját megöli öccse, Polonius, elveszi annak feleségét... stb. Vagy lásd Shakespeare számos más király-drámájában a szereplők közötti kapcsolatokat. S hogy ne kalandozzunk ilyen messzire, szadjunk végig magunkban gyorsan ilyen szempontból Árpád-házi királyaink utódlási gyakorlatán, annak véres ellentmondásain!

Shaaban Robert társadalmi utópiáinak helyes megértéséhez nélkülözhetetlen a szereplők közötti rokonsági viszonyok tisztázása is. A legtöbb esetben a fentebb említett két típus keveredésével találjuk magunkat szemben. S ez a tény kétszeresen sem véletlen. Ami időszerű volt az antik Görögországban, nálunk az Árpád-korban, Skandináviában a 15–16. században, az néhány nemzedékkal ezelőtt még elevenen élt a kelet-afrikai népek gyakorlatában. Ez a valóságábrázolás síkja Shaaban Robert regényeiben. A másik a szándékos – művészi – homályosítás síkja. Az író nem foglалhat egyértelműen és kizárólag a múlt mellett állást, viszont teljes egészében el sem vetheti azt. Amit szavakban, gondolatokban, eszmékben kifejt, azt közvetlenebb módon – s ol-

vasói túlnyomó többsége számára nyilvánvalóan érthetően – ábrázolja is a hősei között meglevő vagy szemünk láttára kialakuló kapcsolatok tükrében. E viszonyok nyílt vagy burkoltabb szerepeltetése kiváló lehetőségeket biztosít a cselekmény (sokszor romantizáló) meglepő fordulatosságának kibontakoztatására.¹⁸

Shaaban Robert közéleti és politikai szereplése

A szárnyát bontogató költő fejlett szuahéli nemzeti és kulturális öntudattal rendelkezett. Bár egyáltalán nem volt vérmes alkat, sőt alkalomadtán inkább a túlzott szerénység és visszahúzóds volt rá jellemző, mégsem zárkózott, nem zárkózhatott el a politikától és a szellemi közélettől.

Már 1929-ben belépett a számára egyedül nyitott politikai szervezetbe, a Tanganyikai Afrikaiak Szövetségébe (Tanganyika African Association), majd 1954-ben annak jogutódjába, Tanzánia egyetlen mai politikai pártjába, a TANU-ba (Tanzanian African National Union). Az utóbbi megbízatásából élete utolsó éveiben politikai tanácsosi funkciót töltött be Tanga városában.

A modern szuahéli nyelv egyik megteremtőjeként megbecsült alapító tagja volt a Kelet-afrikai Nyelvi Bizottságnak (Interterritorial Language /Swahili/ Committee = Halmashauri ya Kiswahili ya Afrika Mashariki) – alapítva 1930-ban –, majd 1952-től e szervezetben Tanganyika vezérképviselője volt. Nyelvművelő és irodalmi munkásságát hazája kormányzata több kulturális díjjal és kitüntetéssel jutalmazta.

Szépirodalmi alkotásai a mai napig 20-nál több önálló kötetben és számos szórványpublikációban láttak napvilágot. Életműve összesen 178 önálló prózai munkát, elbeszéléseket, esszéket, tanulmányokat, regényeket, jó néhány epikai és nagy számú lírai költeményt, több versantológiát ölel fel.

Munkássága nagy hatással volt és maradt a kortárs szuahéli irodalom alakulására. Szinte nem is létezik olyan, Kelet-Afrika irodalmával foglalkozó méltatás, tanulmány vagy kritika, amely ne adózna kellő tisztelettel Shaaban Robert írásainak, irodalomelméleti műveinek, közéleti és politikai tevékenységének.

Az utóbbi évtizedek olyan kiemelkedő szuahéli nyelvű írói, költői és kultúrpolitikusai tekintették és tartják ma is mesterüknek és példaképüknek, mint – csupán a példa kedvéért – Amri Abedi (aki személyes barátja is volt), M. Mnyampala, E. Kezilahabi. M. M. Mulokozi vagy G. A. Mhina.

¹⁸ Shaaban Robert életműve szervesen jelen van a szuahéli nyelvű könyvkiadásban. A dar es salaami Nelson könyvkiadó 1966-tól kezdve folyamatosan publikálja Diwani ya Shaaban sorozattal (Shaaban műveinek gyűjteménye), eddig 18 kötet jelent meg.

Utódai kultúra- és társadalomszemléletét továbbfejlesztették, a tan-zániai társadalmi fejlődés eredményeinek birtokában bizonyos szempontokból nyelvileg, stilárisan és elméleti–ideológiai szempontokból talán felül is múlták, de semmiképpen sem állíthatjuk azt, hogy túl is léptek volna rajta. Shaaban Robert irodalmi halhatatlansága főképpen saját munkáiban, de ugyanakkor nem csekély mértékben követőinek és tisztelőinek ragaszkodásában és iránta megnyilvánuló hűségében is rejlik.

(*Helikon. Világirodalmi Figyelő* (Budapest), 1986, 3–4, 359–376. old.)

Irodalom

ABDULAZIZ, M. H.

1979 *Muyaka: 19-th century Swahili popular poetry*, Nairobi, Kenya Literature Bureau, 340 old.

ALLEN, J. W. T.

1958 Siti Binti Saad, *Tanganyika Notes and Records*, 51. old.

ARNOLD, Rainer

1977 The Functions of Tradition and Innovation in the African Novel, *African Studies – Afrika Studien* (Berlin).

ARNOLD, Rainer

1977 *Afrikanische Literatur und nationale Befreiung. Menschenbild und Gesellschaftskonzeption im Prosawerk Shaaban Roberts*, Berlin, Akademie Verlag.

ARNOLD, Rainer

1978 The East African Novel, *African Studies – Afrika Studien* (Berlin).

BODROGI, Tibor

1957 A néprajzi terminológia kérdéséhez, *Ethnographia* 1, 1–55. old.

HARRIES, Lyndon

1962 *Swahili Poetry*, Oxford, Oxford University Press, XI–326 old.

HARRIES, Lyndon

1971 Swahili literature in the national context, *Black Africa* (Review of national literatures), 2, 2. old.

HICHENS, William

1962–1963 Swahili Prosody, *Swahili*, 33, 1, 107–138. old.

KESZTHELYI, Tibor

1971 *Az afrikai irodalom kialakulása és fejlődése napjainkig*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 303 old.

KNAPPERT, Jan

1966 Notes on Swahili Literature, *African Language Studies* 7, 126–159. old.

KNAPPERT, Jan

1967 Swahili Poetry, in: U. BEIER szerk.: *Introduction to African Literature*, Evanston, Northwestern University Press, 41–49. old.

KNAPPERT, Jan

1979 *Four Centuries of Swahili Verse. A literary history and anthology*, London–Nairobi–Lusaka, Ibadan, Heinemann, 323 old.

KNAPPERT, Jan

1983 *Epic Poetry in Swahili and other African Languages*, Leiden, E. J. Brill, 171 old.

MISZJUGIN, V. M.

1982 Vklad szuahilijszkogo piszatyelja Shaabana Roberta v razvityije szoznanyija vosztocsnoafrikanszkogo obscsesztva (Shaaban Robert, szuahéli író hozzájárulása a kelet-afrikai társadalmi tudat fejlődéséhez), *Africana* (Nauka, Leningrád), 13, 106–126. old.

MNYAMPALA, M. E.

1965 *Waadhi wa ushairi* (A költészet hitvallása), East African Literature Bureau, Dar es Salaam – Nairobi – Kampala.

NYERERE, Julius

1962 Kilio cha Shaaban Robert (Shaaban Robert siratása), *Mambo Leo*, augusztus 2.

NYERERE, Julius

1967 *Utekelezaji wa Azimio la Arusha* (Az „Arushai Nyilatkozat” megvalósítása), Dar es Salaam.

OHLY, Raymond

1981 *Aggressive Prose. A case study in Kiswahili Prose of the Seventies*, Dar es Salaam, Institute of Kiswahili Research, 151 old.

OLDEROGGE, D. A. (szerk.)

1970 Folklor i literature narodov Afriki (Afrika népeinek folklórja és irodalma), Moszkva, *Nauka*, 399 old.

SCHILD, Ulla (szerk.)

1980 *The East African Experience, Essays on English and Swahili Literature*, Mainz, Reiner (Mainzer Afrika Studies, 4), 134 old.

ZSUKOV, A. A.

1983 *Kultura, jazik i literatura szuahili* (Szuahéli kultúra, nyelv és irodalom), Leningrád, a Leningrádi Állami Egyetem Kiadója, 152 old.